

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻ ՏԵՂԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ

ԴՈԿՏ. Բ. Հ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

Հայագիտութեան մէջ վաղուց արդէն արմատացած է գերմանացի հետազոտողներ Լեհման-Հաուպտի եւ Վալդեման Բելքի այն տեսակէտը, որ Տիգրանակերտը գտնուել է Տիգրիս գետի հիւսիսակողմում, այսինքն ձախափնեակում, եւ տեղորոշուում է Նփրկերտ կամ Ֆարկին կոչուող քաղաքի տեղում¹: Եթէ լիչեալ հեղինակները նման եզրակացութեան հասել են տեղանքի սեփական հետազոտութեան հետեւանքով՝ ապա նոյն մտքին է հանգել գերմանացի գորավար ֆիլոմարշալ Մոլթկէն, առաջնորդուելով ռազմավարական նկատառումներով²: Յակոբ Մանանդեանը փորձել է առաւել եւս հիմնաւորել նման տեղադրութիւնը՝ յենուելով Պեւտինգերեան քարտէզի ուսումնասիրութեան վրայ: Այսպէս՝ հռոմէական աշխարհաքարտէզի Cymiza կայարանի անունը նա սրբագրում է Cyldiza՝ հիմք ընդունելով M եւ ΛΔ տառերի շփոթման հնարաւորութիւնը, եւ վերջինս նոյնացնում է ներկայիս Կիլդիզ (տաս-վերստանոց քարտէզում՝ Kildiz) բնակավայրին, որը գտնուում է Ֆարկինից մօտաւորապէս նոյն հեռաւորութեան վրայ՝ ինչ Cymiza-ն Տիգրանակերտից³: Թւում է, թէ աւելի յաջող տեղադրութիւն Տիգրանակերտի համար՝ պարզապէս հնարաւոր չէ, սակայն այնուամենայնիւ առաջարկուել են նաեւ այլ տեղորոշումներ, որոնք արմատապէս տարբերակում են վերոյիշեալից: Այսպէս՝ Զախաուն գտնում էր, որ Տիգրանակերտը գտնուել է Մասիոս լեռների հարաւահայեաց լանջերին եւ նոյնանում է Թէլ-էրմէնի վայրին՝ Մարդինի մերձակայքում⁴: Գերմանական դպրոցական պատմական ատլասում երկար

ժամանակ Տիգրանակերտը տեղադրվում էր Արզնի (Խարզան) աւերակների շրջանում, որն առաջ էր քաշել գերմանացի լալտնի քարտեզագէտ Հ. Քիպերթը⁵: Այս հարցի առնչութեամբ գիտական աշխոյժ բանավէճեր են ծաւալուել մասնաւորապէս գերմանական պարբերականներում, փորձեր են արուել իմաստաւորելու ըսկըզբնաղբիւրների հակասական տեղեկութիւնները: Հ. Քիպերթը սրբագրում էր Տակիտոսի վկայութիւնն այն մասին, որ Տիգրանակերտի հեռաւորութիւնը Մծբինից կազմել է 37 մղոն՝ առաջարկելով septem et triginta-ն կարգաւ centum et triginta, այսինքն հարիւր եւ երեսուն, որը նրան իրաւունք էր տալիս Տիգրանակերտը տեղադրել Արզանի տեղում⁶: Դրան հակառակ, Թ. Մոմգէնը, յենուելով Ստրաբոնի եւ Տակիտոսի վկայութիւնների վրայ, Տիգրանակերտը տեղորոշել է Մասիոս լեռան ու Տիգրիս գետի հարաւակողմում եւ Մծբին քաղաքից հիւսիս ընկած շրջանում⁷: Տիգրանակերտի տեղադրութեանը անդրադարձել են Կ. Էքհարդտը, Բ. Հենդերսոնը, Հ. Հիւբշմանը եւ ուրիշներ, սակայն ինչպէս արձանագրում է The Oxford Dictionary of Byzantium հանրագիտարանը՝ այն մինչեւ այսօր էլ վիճարկելի է⁸: Տիգրանակերտի տեղադրութեամբ զբաղուած բոլոր հեղինակներն էլ կարկառուն դէմքեր են եղել պատմագիտութեան կամ քարտեզագիտութեան ու աշխարհագրութեան մէջ, ուստի կարծիքների բազմազանութիւնը ոչ այնքան վկայում է սոսկ նրանց սխալուելու՝ որքան հարցի հակասականութեան եւ սկզբնաղբիւրների իրարամերժութեան մասին: Աղձնիք աշխարհի քննութեան հետ կապուած՝ մենք եւս ստիպուած եղանք ուսումնասիրելու Տիգրանակերտի տեղադրութեան խնդիրը, որովհետեւ պատմա-աշխարհագրական չափ հարցադրումներ անմիջականօրէն կապւում են քաղաքի ճշգրիտ տեղադրութեան հետ: Մեր քննութիւնը ոչ միայն կասկածի տակ է առնում Տիգրանակերտի նոյնացումը Ֆարկին-Սիլվանին՝ այլեւ որոշակիօրէն ցոյց է տալիս, որ Նփրկերտ-Ֆարկին-Սիլվանը եւ Հայաստանի մայրաքաղաք Տիգրանակերտը եղել են տարբեր, իրարից մի քանի տասնեակ կմ. հեռաւորութեան վրայ գտնուող քաղաքներ: Դիմենք ըսկըզբնաղբիւրներին:

Տիգրանակերտի վերաբերեալ ամենահին տեղեկութիւնները պահպանուել են Ստրաբոնի Աշխարհագրութեան մէջ: Սակայն որքան էլ տարօրինակ լինի՝ բոլոր տեղեկութիւններն էլ իրար չեն համապատասխանում: Այսպէս, անդրադառնալով Տաւրոս լեռներին՝ նա գրում է. «Այսպէս են կոչւում Տաւրոսի հիւսիսային լեռները (իմա՝ Պարաքսաթրաս). իսկ հարաւայինը, որ Եփրատից այն

կողմ, Կապադովկիայից եւ Կոմմագենից արեւելք է տարածւում, սկզբնական մասում կոչւում է Տաւրոս եւ բաժանում է Ծոփքը ու մնացեալ Հայաստանը Միջագետքից. ոմանք էլ կոչում են Գորդեան լեռներ: Սրանց մէջ է նաեւ Մասիոս լեռը, որ գտնւում է Մծբինի եւ Տիգրանակերտի վերեւը: Այստեղից աւելի բարձրանալով՝ կոչւում է Նպատ. այստեղ՝ լեռան հարաւային կողմերում գտնւում են Տիգրիսի ակունքները»⁹: Մծբինի տեղադրութիւնը քաջ յայտնի է, ուստի, ելնելով այս հաղորդումից, պէտք է այն տեղադրել Մծբինի մերձակայքում, Մասիոս լեռան հարաւային կամ ծալրայեղ դէպքում՝ հիւսիսային լանջերին: Ի հարկէ՝ պէտք է խոստովանել, որ քիչ թէ շատ ջրառատ գետերի բացակայութիւնը հիւսիսային լանջերին՝ առաւել հաւանական է դարձնում առաջին ենթադրութիւնը:

Յոյն աշխարհագրագէտի միւս հաղորդման համաձայն՝ Տիգրան Մեծը «այս բոլորով հօրացած՝ Իբերիայի մօտ կառուցեց մի քաղաք, այս տեղի եւ եփրատի կամուրջի միջեւ, որ կոչեց Տիգրանակերտ, եւ աւերելով 12 յունական քաղաքներ՝ նրանց բնակիչներին այնտեղ հաւաքեց: Ընդհատուեց Լուկուլլոսի յարձակմամբ, որ յաղթեց Միհրդատին, Տիգրանակերտի վերաբնակիչներին իրենց տեղերն արձակեց, կիսաւարտ քաղաքը յարձակմամբ կործանեց եւ մի փոքր գիւղ թողեց եւ նրան՝ Տիգրանին՝ Ասորիքից եւ Փիւնիկէից վտարեց»¹⁰: Ուսումնասիրողներին թիւրիմացութեան մէջ է գցել վկայութեան իբերիա անուանումը, որովհետեւ հեռաւոր Վիրքի լիշատակութիւնը ոչ մի կերպ չի աղերսւում լիշեալ տարածքաշրջանի հետ: Ուստի բնաւ էլ պատահական չէ, որ Ստրաբոնի երկի թարգմանիչը՝ Գ. Ստրատանովսկին այն համարել է աղաւաղում, գտնելով որ շրջանում իբերիա քաղաք չի եղել¹¹: Ստրաբոնի Աշխարհագրութեան թարգմանիչը՝ Հորէյս Լէոնարդ Ջոնսը կիսում է այդ տեսակէտը՝ քանի որ լիշատակուող անունը չի կարող նոյնացուել իբերիա երկրի հետ մեծ հեռաւորութեան պատճառով, իսկ քննարկուող տարածքաշրջանում այդ անունով քաղաք չի եղել: Այդ իսկ պատճառով Կրամէրը, ելնելով նախորդ վկայութիւնից, քաղաքանունը սրբագրել է Նիսիբիս, իսկ Կ. Միւլլէրը՝ Խառան (Carrhae), որ թարգմանչի տեսակէտով առաւել ճշմարտանման է¹²: Հ. Աճառեանի թարգմանութեան մէջ քաղաքիս անունը՝ Ὀλιβερία է, որը կարծում ենք նոյնպէս սրբագրութիւն է, սկզբնաղբիւրի հակասութիւնը հաշտեցնելու մի հերթական փորձ¹³: Սրբագրութիւնների տարափը կամ բացատրութեան բացակայութիւնը լոկ վկայում են այն մասին, որ ուսումնասիրողները իրենց

կաշկանդել են նախորդ լիչատակութեամբ եւ չեն կարողացել պատկերացնել՝ որ Տիգրան Մեծը ի վերջոյ կարող էր մի հերթական Տիգրանակերտ եւս կառուցել։ Յամենայն դէպս Զեւգմայի գետանցի շրջանում գտնուող Տիգրանակերտը, մեր խորին համոզմամբ, չի կարող նոյնանալ Մծբինի շրջակայքում գտնուող Տիգրանակերտի հետ, որովհետեւ Իբերիա անունը բնաւ էլ ամենադոյզըն չափով չի կապւում հեռաւոր Իբերիա-Վիրքի հետ եւ ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ Պտղոմէոսի լիչատակած Կիւրեստիկէի շրջանի βερσια քաղաքը¹⁴, որը հաւանաբար արտագրութիւնների հետեւանքով Ստրաբոնի երկում վերածուել է 'Ιβερια-ի՝ Որ այն իրօք կարող էր վերածուել Բերիայի կամ Իբերիայի՝ պարզորոշ հաստատում են Պեւտինգերեան քարտէզի եւ Անանուն Ռաւեննացու տրւեալները, որտեղ քաղաքանունը համապատասխանաբար հանդէս է գալիս Berya եւ Beria գրութեամբ¹⁵։ Արդ, եթէ մեր տեսակէտը Իբերիա-Բերիա նոյնացման մասին ճիշդ է՝ ապա Ստրաբոնի երկրորդ լիչատակութեան Տիգրանակերտը՝ պէտք է փնտռել ո'չ թէ Մծբինի հարեւանութեամբ՝ այլ Զեւգմայի գետանցի եւ Բերիա կամ Հալէպ քաղաքի միջեւ ընկած շրջանում։ Հետեւաբար, չնայած Ստրաբոնի հաւաստիացմանը, թէ խօսքը վերաբերում է Տիգրան Մեծի մայրաքաղաք Տիգրանակերտին՝ իրականում գործ ունենք հայոց նշանաւոր արքայի անունը կրող մէկ այլ քաղաքի հետ։ Հնարաւոր է, որ նա պարզապէս վերակառուցել է մի ինչ-որ հին քաղաք եւ վերանուանել իր անունով, իսկ յետագայում Տիգրան Մեծի պարտութիւնից ու նուաճուած հողերի կորստից յետոյ նոր անունը պարզապէս մոռացուել է։ Սակայն չի բացառւում, որ կառուցուել է նոր քաղաք, որն աւերուել է հռոմէացիների կողմից, որոնք աշխատում էին հայ նուաճող գահակալի կատարած գործերը կորստեան մատնել եւ մոռացութեան տալ։ Թէ որտե՞ղ է գտնուել մասնաւորապէս այդ քաղաքը, առանձին ուսումնասիրութեան խնդիր է, սակայն մեզ համար կասկածից դուրս է, որ Ստրաբոնի այս լիչատակութեան մէջ Տիգրանակերտը ոչ թէ Տիգրանակերտ մայրաքաղաքն է՝ այլ մէկ այլ քաղաք։ Պատահական չէ, որ լոյն աշխարհագրագէտի տեղեկութեամբ՝ Լուկուլլոսը Տիգրանակերտը աւերելուց յետոյ Տիգրանին դուրս մղեց Ասորիքից եւ Փիւնիկէից, այսինքն՝ կարծես թէ անուղղակիօրէն քաղաքանունը կապւում է Ասորիքի հետ։

Տիգրանակերտի մասին Ստրաբոնն ունի եւս երկու հաղորդում, որոնցից առաջինի համաձայն «Տիգրանը՝ հայոց թագաւորը, շատ նեղեց Մաժակը իր բազմադիմի արչաւանքների միջոցին դէ-

պի կապադոկիա. բոլորը տեղահանուելով փոխադրուեցին Միջագետք, եւ Տիգրանակերտը մեծ մասամբ նրանցով շէնացաւ. ապա Տիգրանակերտի առումից յետոյ, որոնք որ կարող էին ետ վերադարձան»¹⁶: Իսկ ըստ երկրորդի՝ Միջագետքի «լեռնային մասը բաւական բարեբեր է. Եփրատի եւ [Ջեղմայի] մօտակայքը (թէ կոմմագէնի արդի կամրջի [Ջեղմայի] եւ թէ Թափսակոսի հին կամրջի [Ջեղմայի]) բնակոււմ են Միգդոնացիք (այսպէս են կոչել սրանց մակեդոնացիք). այդտեղ են Մծբին, (որ կոչուել է նաեւ Միգդոնիոյ Անտիոք, գտնոււմ է Մասիոս լեռան ստորոտը), Տիգրանակերտ, Կարբէսի շրջակայքը (իմա՝ Խառանի երկիր- Հ. Բ.), Նիկեփորի երկիրը, Քորդիբազա եւ Սիննակա, ուր կորաւ Կրասոսը՝ Պարթեւաց զօրավար Սուրէնի թակարդի մէջ բռնուելով»¹⁷: Ի՞նչ եզրակացութիւնների կարելի է հանգել սրանց լոյսով: Ասենք, որ համաձայն երկրորդ տեղեկութեան, որը յար եւ նման է յոյն աշխարհագրագէտի ամենաառաջին հաղորդմանը, Տիգրանակերտը գտնուել է Մծբինի, Խառանի, Նիկեփորիոսի երկրի, Քորդիբազայի եւ Սիննակայի հարեւանութեամբ, կամ որ աւելի ճիշդ է՝ մերձակայքում, այսինքն տեղորոշոււմ է Մասիոս լեռների հարաւային լանջերին: Յամենայն դէպս՝ Նիկեփորիոսի երկրի եւ Խառանի երկրամասի լիշատակութիւնը բացառում է այլընտրանքի հնարաւորութիւնը: Կարծես թէ այս տեղեկութեանն է աւելցոււմ նաեւ նախալերջին հաղորդումը, ըստ որի՝ Տիգրանակերտը գտնուել է Միջագետքում, սակայն, կարծում ենք, այն ունի միանգամայն տարբեր մեկնաբանութիւն: Այդ լիշատակութեան մէջ Միջագետքն ընդհանուր բնութիւնն է Տիգրանակերտը չի կարող որոշակիացուել մի որեւէ կէտում: Իսկ Տիգրանակերտ մայրաքաղաքը, որի տեղադրութիւնը մենք դեռ կ'որոշենք, կարող էր համարուել Միջագետքի քաղաք՝ պարզ երեւում է ուշ շրջանի հեղինակների երկերից, մասնաւորապէս Գէորգ Կիպրացու երկասիրութիւնից, որտեղ Արզանէնէ-Աղձնիքը վարչականօրէն միացուած է Բիւզանդական Միջագետք պրովինցիային¹⁸:

Ելնելով վերը կատարուած քննութիւնից, մենք ենթադրում ենք, որ Ստրաբոնի նշուած տեղեկութիւններում տուեալներ են յայտնուում երկու տարբեր քաղաքների մասին, որոնցից մէկը գտնուում էր բուն հայկական հողերում եւ երկրի մայրաքաղաքն էր, իսկ միւսը Մծբինի մօտակայքում՝ Մասիոս լեռան հարաւային փէշերին: Վերջինս պէտք է նոյնանայ Թէլ-էրմէն վայրին, Մարդինի մօտակայքում, որտեղ Ջախաուն փորձում էր տեղադրել մայրաքաղաք Տիգրանակերտը: Այդ տեսակէտից, կարծում ենք, նոր բա-

ցատրութիւն է ստանում Տակիտոսի տեղեկութիւնն այն մասին, որ Տիգրանակերտը գտնուել է Մծբինից 37 հռոմէական մղոն հեռաւորութեան վրայ¹⁹: Այդ տարածութիւնը կազմում է շուրջ 55 կմ., այսինքն ճիշդ այնքան, որքան կազմում է Մծբինից մինչեւ Թէլ-էրմէն վայրը: Հետեւաբար՝ ինչ-որ մի աղբիւրից իմանալով Մասիոս լեռների Տիգրանակերտի եւ Մծբինի միջեւ ընկած հեռաւորութիւնը՝ կոռնելիոս Տակիտոսը այն սխալմամբ վերագրել է մայրաքաղաք Տիգրանակերտին՝ առաւել եւս խորացնելով աղբիւրներում տեղ գտած չփոթը: Հետեւաբար ոչ մի անհրաժեշտութիւն չկայ septem et triginta-ն սրբագրելու centum et triginta կամ էլ դրանք հաշուարկել պարսկական հրասախներով կամ փարսախներով:

Տիգրանակերտ անունով եւս երկու քաղաքի հանդէս գալը չպէտք է զարմանք պատճառի, որովհետեւ աղբիւրներից յայտնի է, որ Տիգրան Մեծը հիմնել էր եւս մի քանի քաղաքներ, որոնք կրում էին նրա անունը: Համաձայն Սեբէոսի տեղեկութիւնների՝ Տիգրանակերտ անունով աւան կար Արցախի եւ Ուտիքի սահմանկցութեան վրայ, ներկայիս Թնգրնակերտ կամ Թառնագետ կոչուող վայրում եւ Տիգրանակերտ քաղաք Գարդմանում, որն ըստ հեղինակի միւս Տիգրանակերտն է²⁰: Կղաղիոս Պտղոմէոսի Աշխարհագրութիւնը տեղեկութիւններ է պահպանել Τυραννάμα կամ Τυραννάνα բնակավայրի մասին, որը հաւանաբար սրբագրելի է Τυρανναβάνα-ի, այսինքն Տիգրանաւանի: Սակայն վերջինս, դատելով պտղոմէոսեան կոորդինատներից, չի նույնանում Սեբէոսի յիշատակած Տիգրանաւանին եւ ոչ էլ Պատմահօր երկի Տիգրանակերտ աւանին, որը գտնուել է Նախճաւանի մերձակայքում²¹:

Արդ՝ այս հարցերը լուսաբանելուց յետոյ անցնենք մայրաքաղաք Տիգրանակերտի տեղադրութեանը: Ապպիանոսի մի շատ հետաքրքիր հաղորդումից պարզուում է, որ Տիգրան Երկրորդը պատանդութիւնից ազատուելով եւ երկիր վերադառնալով՝ իր գլուխը արքայական թագով պսակեց այն վայրում, որտեղ նա յետագայում հիմնեց իր Տիգրանակերտ մայրաքաղաքը²²: Այս առաջին հայեացքից շատ աննշան տեղեկութիւնը, ինչպէս յետագայում կը համոզուենք, կարեւոր նշանակութիւն ունի քաղաքի տեղորոշման համար: Խնդիրն այն է, որ 95 թուին, երբ Տիգրան Երկրորդը վերադառնում է հայրենիք՝ Ծոփաց թագաւորութիւնը դեռեւս Մեծ Հայքին միացուած չէր, հետեւաբար Տիգրան Մեծի թագադրութիւնը հնարաւոր էր միայն Մեծ Հայքի թագաւորութեան տարածքում: Հետեւաբար՝ եթէ մենք պարզենք թէ մինչեւ ու՞ր էին

56-79
66-555

տարածում Մոփաց Թագաւորութեան սահմանները հարաւ-արեւելքում՝ նշանակալից չափով կը փոքրացնենք այն հաւանական տարածքը՝ որտեղ պէտք է փնտռել Տիգրանակերտ մայրաքաղաքը: Ստրաբոնի մի արժէքաւոր տեղեկութեան համաձայն՝ Մոփաց Թագաւորութիւնը տարածուել է մինչեւ Մասիոս լեռները հարաւ-արեւելքում եւ Անտիտաւրոս՝ հիւսիս-արեւմուտքում. «Յիշեալ Տաւրոսի ետեւը, որ սկիզբ է առնում Կոմմագէնի եւ Մելիտինէի միւս կողմից, [զ]որ եփրատն է ձեւացնում՝ կալ Մասիոս լեռը, որ հարաւից գտնւում էր Միգդոնիայի վերեւը՝ Միջագետքում, ուր է Մծբինը: Հիւսիսային կողմից գտնւում է Մոփքը՝ Մասիոսի եւ Անտիտաւրոսի միջեւ»²³:

Ինչպէս տեսնում ենք՝ Մեծ Մոփք անուանումը Հայկական Տաւրոսից հարաւ ընկած շրջանում, Մասիոս լեռների հիւսիսակողմում, բացատրւում է յիշեալ տարածքի Մոփաց Թագաւորութեանը պատկանելու հանգամանքով, հետեւաբար Մեծ Մոփք գաւառի կամ երկրամասի արեւելեան սահմանն էլ պէտք է համընկնէր Մոփաց Թագաւորութեան սահմանագծին: Զիտրանալով հարցի ելեւէջների մէջ՝ նշենք որ Մասիոս լեռներով ձգուող սահմանը պէտք է հասնէր մինչեւ Մծբինի արեւմտակողմը, այսինքն՝ մինչեւ Արուստան, այնուհետեւ շրջուէր հիւսիս եւ Մասիոս լեռների բազուկներից մէկով՝ արեւմուտքում թողնելով Մարգեբերդը, Բնաբեղ-Բենաբիլը եւ Ծաուրը, հասէր Տիգրիս գետը, մօտաւորապէս Քաղիրթ (Բաթմանա ջուր) գետի եւ նրա ջրկիցում²⁴, որից լետոյ սահմանագիծն ընթանալու էր Քաղիրթով եւ նրա հիւսիս-արեւմտեան վտակների ջրբաժաններով՝ ինչպէս վերը ցոյց տուեցինք: Հասկանալի է, որ նման հարցադրումներից լետոյ կասկածի տակ է դրւում Նփրկերտ-Տիգրանակերտ նոյնացումը, քանի որ ոչ մի Թագաւոր չէր կարող Թագադրուել հարեւան Թագաւորութեան տարածքում²⁵: Ուստի անցնենք միւս սկզբնաղբիւրների տեղեկութիւններին, եւ տեսնենք թէ դրանք ո՞րքանով են հաստատում կամ մերժում Տիգրանակերտի տեղորոշումը Ֆարկին կամ Սիլվան քաղաքի տեղում:

Տիգրանակերտի տեղադրութեան համար կարեւոր աղբիւր են լուսահռոմէական հեղինակների այն գործերը, որտեղ նկարագրւում է Տիգրանակերտի մեր թուականութիւնից առաջ 69 թուի Հոկտեմբերի 6-ի ճակատամարտը: Հռոմէական զօրավար Լուկուլիոսը իր արշաւանքը ամենայն հաւանութեամբ ձեռնարկեց Մելիտինէի վրայով: Անցնելով Տոմիսայի կամ Թմնիսի գետանցով (ներկայումս՝ Իզոլլու գիւղ)՝ նա շարժուեց Մոփքի միջով, եւ, ա-

րագացնելով իր երթը եւ գետանցելով Տիգրիսը, ներխուժեց Հայաստան, այսինքն՝ Մեծ Հայքի Թագաւորութեան տարածքը մեր թուականութիւնից առաջ 95 թուի կացութեամբ²⁶: Արդ՝ եթէ պարզենք թէ Տիգրիսի ո՞ր հատուածում էին սահմանակցում Մեծ Հայքի եւ Ծոփքի թագաւորութիւնները՝ զգալիօրէն կը մօտենանք հարցի լուծմանը: Պատմագիտական գրականութեան մէջ վաղուց արդէն սուրբ ճշմարտութիւնների շարքն է անցել այն իրողութիւնը՝ թէ Ծոփքի եւ Աղձնիքի վրայով անցել է պարսից նշանաւոր «Արքայական ճանապարհը», որի երթուղին Յ. Մանանդեանը եւ ուրիշներ համապատասխանեցնում են Պելտինգերեան քարտէզի Melitene-ad Tigrem ուղեգծին²⁷: Մի կողմ թողնելով «Արքայական ճանապարհի» երթուղու խնդիրը, որն առանձին ուսումնասիրութեան կարիք ունի, նշենք, որ մենք եւս կիսում ենք յարգարժան հայագէտի տեսակէտը, որ Լուկուլլոսի արշաւանքը ընթացել է Melitene-ad Tigrem գծով: Սակայն այս խնդիրը, որ կարող էր բանալի ծառայել հարցիս քննութեան համար՝ ըստ էութեան դուրս է մնացել հեղինակի ուշադրութիւնից: Ուսումնասիրելով Արտաշատ-Տիգրանակերտ ճանապարհը եւ անվերապահօրէն ընդունելով Տիգրանակերտ-Փարկին նոյնութիւնը՝ նա չի էլ փորձել վերլուծել Մելիտինէ-Տիգրանակերտ ճանապարհի երթուղին, որը կարող էր հաստատել կամ մերժել Տիգրանակերտի տեղադրութիւնը Փարկինի տեղում:

Ե. Մանանդեանը նոյնպէս ուշադրութիւն է դարձրել այն հանգամանքի վրայ, որ Տիգրիսը եղել է Ծոփքի եւ Մեծ Հայքի սահմանային գետ: Սակայն հիմք ընդունելով այդ իրողութիւնը՝ նա, ի հակադրութիւն Ե. Մարկուարտի եւ Հ. Հիւբշմանի, որոնք Տիգրիսի ձախափնեայ շրջան Աղձնիքը, կամ աւելի ճիշդ՝ նրա արեւմտեան մասը, մտցնում են Ծոփքի մէջ, գտնում է, որ Աղձնիքը չի մտել Ծոփաց Թագաւորութեան մէջ, ըստ որում՝ այդ թեզը հիմնաւորում է Ապպիանոսի վերը բերուած այն տեղեկութեամբ՝ թէ Տիգրանակերտը հիմնուեց այն վայրում, որտեղ նա առաջին անգամ թագադրուեց²⁸:

Համաձայն սկզբնաղբիւրների՝ Տիգրանակերտի ճակատամարտը տեղի ունեցաւ Նիկեփորիոն գետի մօտ, որից շուրջ 750 մետր հեռաւորութեան վրայ գտնուել է մի ոչ բարձր բլրակ: Պլուտարքոսի ասելով՝ պաշարուած տիգրանակերտցիները տեսել եւ հռոմէացիներին ցոյց էին տուել Տիգրանի ռազմադաշտի տեղը, ուր նա յայտնուել էր մեծ բանակով մայրաքաղաքի պաշարումը վերացնելու համար: Վ. Բելքի ենթադրութեամբ, որ ընդունելի է համար-

ուել ուսումնասիրողների մեծ մասի կողմից, Տիգրանակերտի ճակատամարտը տեղի է ունեցել Բաթմանա ջուր գետի եւ նրա վտակ Ֆարկինի ջրկիցի մօտակայքում²⁹: Մարկուարտի կարծիքով՝ Լուկուլլոսի յաղթանակից յետոյ Ֆարկին գետակը ստացել է Նիկեփորիոն կամ Նիկեփորիոս, այսինքն՝ Յաղթաբեր անունը³⁰:

Պլուտարքոսի վկայութեամբ, Մեհրուժանի Լուկուլլոսից կրած պարտութիւնից յետոյ, Տիգրանը «թողնելով իր հիմնադրած Տիգրանակերտ վիթխարի քաղաքը՝ նահանջեց դէպի Տաւրոս», իսկ Լուկուլլոսը նրա ետեւից ուղարկեց Մուրենա զօրավարին, որը «քալլ առ քալլ հետապնդելով Տիգրանին, ընտրեց մի լարմար պահ, երբ նա անցնում էր անհարթ ու նեղլիկ կիրճով, որի ամբողջ երկարութեամբ ձգուել էր նրա բանակը, գրոհեց նրա վրայ: Ինքը՝ Տիգրանը, թողնելով իր ամբողջ գումակը, փախաւ. շատ հայեր սպանուեցին, բայց աւելի շատերը գերուեցին»³¹: Դրանից յետոյ Լուկուլլոսը «դուրս գալով բանակատեղիից շարժուեց Տիգրանակերտի վրայ, եւ ճամբար դնելով այդ քաղաքի պարիսպների մօտ՝ սկսեց պաշարումը»³²: Այնուհետեւ լոյն պատմիչը հաղորդում է, որ «երբ Տիգրանը, անցնելով Տաւրոսը, երեւաց իր զօրամասերով ու տեսաւ Տիգրանակերտի մօտ տեղաւորուած հռոմէական բանակը՝ պաշարուած բարբարոսները նրա յայտնուելը դիմաւորեցին ծափահարութիւններով ու խլացուցիչ ճիչերով. նրանք պարիսպներից հռոմէացիներին սպառնալով ցուց էին տալիս մօտեցող հայերին»³³: Լուկուլլոսը թողնում է Մուրենային 6000-նոց զօրքով քաղաքը պաշարելու, իսկ ինքը մնացած զօրքով շարժւում է Տիգրանի դէմ: «Երբ նա ճամբար խփեց գետի ափի շուրջը տարածուած ընդարձակ դաշտում՝ նրա բանակը Տիգրանին թուաց աննշան ու չնչին: ... Յաջորդ օրուայ լուսաբացին Լուկուլլոսն ամբողջովին զինավառ՝ իր ռազմիկներին դուրս բերեց բանակատեղիից: Հակառակորդի զօրքը կանգնած էր գետից դէպի արեւելք, ընդ որում, գետն այստեղ ոլորան էր կազմում դէպի արեւմուտք եւ հենց այդ ուղղութեամբ էլ գտնւում էր գետանցի լարմարագոյն վայրը, եւ ահա, երբ Լուկուլլոսը շտապով այն կողմ տարաւ իր բանակը՝ Տիգրանին թուաց թէ նա նահանջում է: ... Լուկուլլոսը շրջեց իր բանակը. երեւաց առաջին արծուեկիր դրօշը, եւ կոհորտները գետանցի համար սկսեցին դասաւորուել ըստ հարիւրեակների: ... Նրա մեծաթիւ զօրքը սկսեց խուճապահար դասաւորուել մարտակարգով: Ինքը՝ թագաւորը ընդունեց բանակի կենտրոնի հրամանատարութիւնը, ձախ թեւը վստահեց ադիաբենական, իսկ աջը, որի առաջին շարքերում գտնւում էր զրահաւոր հեծելազօրի մեծ մասը՝

մարական թագաւորին»³⁴։ Լուկուլլոսի զօրքերը անցնում են գետը, գրաւում մօտակայ հարթ ու լայն դագաթ ունեցող բլուրը, որի վրայ գտնւում էր Տիգրանի գրահաւոր ալրուձին, եւ հարուածում հայկական զօրքին թիկունքից ու յաղթանակ տանում³⁵։ Եթէ մի պահ մոռանանք յոյն հեղինակի հռոմէասիրութիւնը եւ Լուկուլլոսի հասցէին նրա չափեր չճանաչող գովքը՝ մեր կարծիքով իրադարձութիւնները ներկայացուած են ճիշդ հերթականութեամբ եւ տեղանքի մատուցմամբ, որոնք ոչ թէ հաստատում են Տիգրանակերտի տեղադրութիւնը գերմանացի գիտնականների կողմից՝ այլ մերժում են այն։

Ամենից առաջ ճակատամարտը եղաւ մի գետի ափին, որը Տակիտոսը կոչում է Նիկեփորիում. «Տիգրանը [երկրորդը] ամրացել էր Տիգրանակերտ քաղաքում, որն ուժեղ էր թէ պաշտպանների շատութեամբ եւ թէ պարիսպների մեծութեամբ։ Ընդ սմին ոչ արհամարհելի լայնութիւն ունեցող Նիկեփորիում գետը շրջապատում էր պարիսպների մի մասը, իսկ այնտեղ որտեղ գետով չէր պաշտպանուած՝ անց էր կացուած հսկայ մի խրամ։ Ներսում հռոմէական զինուորներ կային, եւ առաջուց նախատեսուած էր մըթերքների հաւաքումը»³⁶։ Եթէ իրօք Նիկեփորիոսը Բաթմանա ջուրն է՝ ապա Տիգրանակերտը պէտք է որ գտնուէր վերջինիս ափին եւ ոչ թէ Ֆարկին գետակի, իսկ եթէ Ֆարկին գետակն է՝ ապա շատ կասկածելի լուծման առաջ է կանգնում հարցը։ Վ. Բելքի նշած Տիգրանակերտի ճակատամարտի վայրից Ֆարկին-Սիլվանը գտնուել է 2 կմ. հեռաւորութեան վրայ, որը բաւականին բարդութիւն է ստեղծում Պլուտարքոսի այն տեղեկութեան համար՝ թէ Տիգրանակերտի պաշտպանները տեսել էին Տիգրանի զօրքերի գալը։ Ուստի պէտք է ենթադրել, որ հայկական բանակը դիրքեր էր գրաւել քաղաքից ոչ հեռու։ Ֆարկին գետակը, որ թափւում է Բաթմանա ջրի մէջ, ամբողջ ժամանակ հոսում է դէպի արեւելք, իսկ Պլուտարքոսի հաղորդմամբ՝ գետը հոսում էր դէպի արեւմուտք։ Եւ եթէ այս ամենին գումարենք այն իրողութիւնը, թէ Բաթմանա ջրից արեւմուտք տարածւում էր Ծոփքը՝ ապա Քաղիրթ գետի տարբերակը կորցնում է իր ողջ հաւանականութիւնը։ Պատահական չէ, որ Պոմպէոսը՝ Տիգրան կրտսերին դարձնելով Ծոփքի թագաւոր, նրան տուեց նաեւ Կորդուաց թագաւորութեան տարածքը³⁷, այսինքն Ծոփաց եւ Կորդուաց թագաւորութիւնները սահմանակից երկրներ էին։ Այլապէս՝ հազիւ թէ կարելի է մտածել, որ Տիգրան կրտսերի տիրոջիւնները աւատատիրական կալուածների նման ցրուած էին Հայաստանի տարբեր մասերում։

Վերը կատարուած քննութեան ժամանակ մենք հիմնաւորապէս ցոյց տուեցինք, որ գոնէ երրորդ դարի վերջին եւ յետագայում Մեծ Ծոփքը եւ Աղձնիքը տարբեր վարչական շրջաններ էին եւ սահմանակցում էին Քաղիրթ գետով: Հետեւաբար՝ Նփրկերտ-Տիգրանակերտ նոյնացումը էապէս հակասում էր Փաւստոս Բուզանդի տեղեկութիւններին: Պատմիչի հաղորդմամբ՝ Շապուհ Բ. Թագաւորի զօրքերը «առին աւերեցին զմեծ քաղաքն Տիգրանակերտ, որ էր ի գաւառին Աղձնեաց լիշխանութեան բղեշխին. քառասուն հազար երդ, զայն նոյնհետայն ի գերութիւն խաղացուցին, եւ ինքեանք ի Ծոփս Մեծ արշաւեցին»³⁸: Որ իրօք Աղձնիքը Մեծ Ծոփքից անջատ միաւոր է՝ Բուզանդը մէկ անգամ եւս հաւաստում է կապուած Սուրբ Եպիփանի գործունէութեան հետ. «Եւ յետ մահուանն մեծի քահանայապետին Ներսիսի եկն բնակեցաւ նա [Եպիփանն] ի Մեծ Ծոփս յանապատին, որ կոչի անուն տեղւոյն Մամբրէ, ի վերայ գետոյն՝ որ անուանեալկոչի Մամուշեղ: Եւ էր բնակեալ ի քարանձաւն եւ հանապազորդեալ էր ընդ գազանս անապատի, եւ ժողովէին առ նա արջք եւ ինձք: Եւ էր սա հանապազորդեալ յանապատին, եւ առնէր սա մեծամեծ նշանս եւ սքանչելիս. եւ դարձուցանէր զբազում մոլորեալս ի հեթանոսութենէ ի քրիստոնէութիւն. եւ լնոյր գերկիրն Ծոփաց վանիւք. եւ դնէր վարեար ընդ ամենայն երկիրն Ծոփաց, եւ գինէր սուրբն Եպիփան լոյս երկիրն Ծոփաց եւ լուսաւորէր զնոսա մեծապէս:

«Անցանէր եւ յերկիրն Աղձնեաց, լուսաւորէր եւ զնոսա. եւ լնոյր գերկիրն Աղձնեաց վաներով. եւ շինէր վկայանոց մի լաւանին ի քաղաքին Տիգրանակերտի, եւ յօր լիշատակի սրբոցն ի փրկութիւն ինքն եւ ի բարեխօսութիւն աշխարհի, եւ առնէր ինքն նշանըս, եւ դառնայր լիւր վանսն: Եւ էր մօտ ի գետն Մամուշեղ աղբււր մի ...»³⁹: Եւ եթէ մեր զարգացած միջնադարի եւ յետագայի հեղինակները յաճախ Տիգրանակերտը չփոթում են Ամիդ քաղաքի հետ, որի մասին ստորեւ կ'ասուի, ապա Փաւստոս Բուզանդը լրստակօրէն տարբերում է այդ երկու քաղաքները⁴⁰: Աւելին՝ Փաւստոսի տեղեկութիւնները համահնչիւն են Եւտրոպիոսի հաղորդմանը. «Լուկուլլոսը հետապնդելով փախչող թշնամուն՝ ներխուժեց հայերի Թագաւոր Տիգրանի տարածքները: Գրաւեց հայկական Թագաւորութեան Արգիանէ նահանգի հռչակաւոր Տիգրանակերտ քաղաքը»⁴¹: Անշուշտ քննարկելու խնդիր է, թէ Եւտրոպիոսը ի՞նչ է հասկացել Աղձնիք ասելով՝ Փաւստոսեան Աղձնիքը, թէ՞ Աշխարհացոյցեան Աղձնիքը: Ամէն մի մարդ իր ժամանակի ծնունդն է ու արդիւնքը: Չորրորդ դարի հեղինակ Եւտրոպիոսը հազիւ թէ կա-

րողանար Աղձնիք անունը քաղել շատ հին աղբիւրներից, որովհետեւ, ըստ էութեան, դրանք Աղձնիք անունն անգամ չեն լիշատակում: Հետեւաբար շատ աւելի տրամաբանական է ենթադրել, որ մինչեւ 369 թուականը հասցրած իր պատմութեան մէջ հեղինակը օգտագործել է Աղձնիքը տարածական այն ընկալումով՝ ինչպիսին այն իրականութեան մէջ գոյութիւն ունէր: Հետեւաբար եւտրոպիոսի Արգիանէ-Աղձնիքը պէտք է գտնուէր Քաղիւթից արեւելք՝ Մեծ Ծովք գաւառի արեւելակողմում: Անուղղակի ձեւով այդ հաստատում է նաեւ Պատմահայրը, որի վկայութեան համաձայն՝ Տիգրանակերտ քաղաքը գտնուում էր Սիւնեաց Անդոք [Անտիոք] իշխանի վերակացութեան ներքոյ. «Իսկ Շապուհ գայ հասանէ ի Տիգրանակերտ մեր քաղաք: Կան ընդդէմ նորա արք քաղաքին հանդերձ գումարտակ գնդաւ. քանզի Անտիոք նահապետ Սիւնեաց, որ էր աներ Արշակայ եւ վերակացու քաղաքին, հրամայեաց աղիւն ընդդէմ Շապհոյ»⁴²: Իսկ Փաւստոսի Պատմութիւն Հայոցից յայտնի է, որ հայոց խոսքով Բ. Կոտակ թագաւորը կոտորելով ապստամբութիւն բարձրացրած Աղձնեաց բղեշխի ընտանիքը եւ մահապատժի ենթարկելով Բակուր բղեշխին՝ Աղձնիքի բղեշխութեան իրաւունքը յանձնեց վաղինակ Սիւնի իշխանին⁴³, որի ժառանգներից էր Անդոք Սիւնին: Պատմիչի մէկ այլ հաղորդմամբ, ինչպէս վերը տեսանք, Տիգրանակերտը գտնուել է Աղձնեաց բղեշխի իշխանութեան ներքոյ:

Տիգրանակերտի տեղագրութիւնը, մեր կարծիքով վերջնականապէս ճշդուում է Պտղոմէոսի Աշխարհագրութեան, Կաստորիոսի կամ Պեւտինգերեան քարտէզի եւ Անանուն Ռաւեննացու աշխատութեան նիւթերի շնորհիւ: Պտղոմէոսի երկում Տիգրանակերտ քաղաքի անունը լիշատակում է Կորդուք, Կո[ր]տայա կամ Կորճայք եւ Մարդուլի կամ Մարդպետական աշխարհների նկարագրութեան բաժնում⁴⁴: Ուստի Բ. Մանանդեանը եզրակացրել է, թէ Պտղոմէոսը քաղաքը տեղադրել է Կորդուքում⁴⁵: Իրականում, որչափ մեզ յուշում են մեր ուսումնասիրութեան արդիւնքները, խիստ կամայական է բնակավայրերի բաշխումը ըստ աշխարհների, իսկ դրանց ցուցակներն աւելի հին են՝ քան Մեծ Հայքի ըստ աշխարհների վարչական բաժանման նկարագրութիւնը: Հետեւաբար նրա հարեւանութեամբ լիշատակուող Cholimma=քղիմար, Thelbalane=Պեւտինգերեան քարտէզի Thelbasars կայանների կամ բնակավայրերի առկայութիւնը⁴⁶ մէկ անգամ եւս յուշում է, որ Պտղոմէոսի նշածը Աղձնիքի Տիգրանակերտ մայրաքաղաքն է:

Աւելի հետաքրքիր են Պեւտինգերեան քարտէզի տուեալները,

որոնք Յ. Մանանդեանը ցաւօք քննել է միայն Artaxata-Tigranocerta մայրուղին ուսումնասիրելիս⁴⁷: Անկախ այն հանգամանքից՝ թէ որքանո՞վ են ճիշդ եւ ընդունելի հեղինակի հետազօտութեան արդիւնքները՝ նշենք որ քննութիւնը կատարուած է ոչ լիարժէք, որովհետեւ մեծանուն հայագէտը չի էլ փորձել ճշդել Մելիտինէ-Տիգրանակերտ եւ Տիգրանակերտ-Շնգար ճանապարհների երթուղիները: Եթէ հեղինակի եզրակացութիւնները ճիշդ են՝ ապա դրանք պէտք է համահնչիւն լինեն լիշեալ ճանապարհների տուեալներին, որովհետեւ դրանց միասնական եւ համակողմանի քննարկումը կարող է օգնել Տիգրանակերտի տեղադրութեան որոշակիացմանը:

Համաձայն Կաստորիոսի կամ Պելտինգերեան քարտէզի՝ Մելիտինէ-Տիգրանակերտ ճանապարհն ունէր ներքորերեալ կայարանները.

Melentenis VIII (Geogr. Rav.⁴⁸ II, p. 95, 2, Melitine)

ad aras VIII

Thirtonia VIII (Rav. II, 16, p. 94, 17 c.13, p. 81,

4 (Thertonia))

Mazara XVI (նոյն կերպ Rav. եւ Ptol. մօտ)

Colchis XIII (Rav. II, 13, p. 81, 2 Cholcis, Ptol. Κολχίς)

Coruila XIII (Rav. Gorbilon)

Arsinia XIII (Rav. Arsinia, II, 4, p. 49, 15. 50, 12, Arsanian)

Coissa XVI

.....XXVII

ad Tigrem XIII

Nararra XIV? (Rav. Nabarra)

Colchana XV

Tigranocarten⁴⁹:

Ճանապարհի կայարաններից քաջ յայտնի է միայն Մելիտինէ-Մալաթիայի տեղադրութիւնը, սակայն փոքրիշատէ քննութիւնը բացայայտում է արտագրողների սխալները եւ աղաւաղումները եւ կայարանները գրեթէ ամբողջութեամբ տեղադրում են: Դեռեւս ժամանակին Հ. Քիպերթը ցոյց է տուել, որ Պելտինգերեան քարտէզի Mazara-ն համապատասխանում է Մեգերէին⁵⁰, որը օսմանեան կառավարութեան կողմից վերանուանուեց Մամուրէթ-ու-Ազիզ: Հեղինակը Արսինիան նոյնացնում է Արդանա-Մադէնին եւ գտնում է, որ կայարանին յաջորդած անանուն կայարանը, որը պատկերուած է զոյգ աշտարակներով, պէտք է որ մեծ քաղաք նշանակէր⁵¹: Քիպերթը նշել է, որ Ռաւեննացու մօտ (II 4, p. 50, 8) Colcana-Colphiana (Պելտինգերեան քարտէզ՝ Colchana), Sipte (Պել-

տինգերեան քարտէզ՝ Sitae), Adipte, Nabarra (Պեւտինգերեան քարտէզ՝ Nararra) կայարանների շարքում ad Tigrem-ի եւ Sardebar-ի մօտակայքում Etagigarta կայարանն է, որը Պեւտինգերեան քարտէզը պէտք է փոխառնի եւ որը համապատասխանելու է անանուն կայարանին: Ըստ որում՝ նշանաւոր քարտէզագէտը գտնում է, որ Etagigarta-ն նոյնական է Ծոփքի Թագաւորութեան մայրաքաղաք Καρχαλιοχερτα-ին⁵²: Դրօյզէնը այս քաղաքի անունը գտել է Ստեփաննոս Բիւզանդացու գրառումներում 'Αργεσιχερτα գրութեամբ, որն, ըստ Թ. Մարկուարտի, նոյնական է Պտղոմէոսի 'Αρταγγαρτα-ին (75° 20' L. 38° 45' Br.), որն էլ գտնուել է Կողքիսի (Κολχιδ) մերձակայքում (75° 31' L. 39° Br.): Շարունակելով իր միտքը զարգացնել՝ գերմանացի հայագէտը գալիս է այն եզրակացութեան, որ անանուն կայարանը կարկաթիոկերտն է կամ Անգըր, որտեղ Փաւստոսի վկայութեամբ թաղուած էին հայոց Արշակունի (իմա՝ Ծոփքի) Թագաւորները, իսկ ad Tigrem կայարանը համապատասխանում է, ինչպէս արդէն ենթադրել է Հ. Քիպերթը, Ամիդին⁵³: Մարկուարտը անդրադարձել է նաեւ Nararra կամ Nabarra կայարանի տեղադրութեանը: Հակագրուելով Հ. Քիպերթին, որը փորձում էր լիշեալ կայարանը նոյնացնել Պտղոմէոսի լիշատակած Հիւսիսային Միջագետքի Σαρραρρα-ին՝ նա այն տեղադրում է Նփրկերտ քաղաքի հարեւանութեամբ՝ Cahja լեռների մերձակայքում: Ըստ այդմ էլ, քանի որ հեղինակի կարծիքով Ամբար գետը կոչուել է Nahar harra արամէացիների կողմից, այդ շրջանում էլ պէտք է փնտռել լիշեալ կայարանը⁵⁴:

Հարկ է խոստովանել, որ այնքան մեծ է գերմանացի հայագէտի հմայքը, որ ուսումնասիրողը յաճախ վախենում է կասկածի տակ առնել նրա եզրակացութիւնները, քանի որ դրանք փաստարկւում են բազմալեզու եւ բազմաբնոյթ աղբիւրներով: Սակայն այս խնդրում մենք կը փորձենք որոշ ճշգրտումներ կատարել: Ամենից առաջ մենք գտնում ենք, որ Nararra կամ Nabarra կայարանը ոչ թէ գտնուել է Նփրկերտի հարեւանութեամբ, այլ ամենայն հաւանականութեամբ համապատասխանել է վերջինին: Արդէն Ռաւեննացու Nabarra ընթերցումը յուշում է, որ Nararra-ն կարելի է սրբագրել: Ելնելով Պեւտինգերեան քարտէզի տառատեսակներից՝ դժուար չէ կռահել Nararra-ի սկզբնական Nafarra գրութիւնը, որը ծագումնաբանօրէն կապւում է Nabarra-ի հետ: Իսկ Նաֆառան կամ Նաֆարան, ոչ այլ ինչ է, բաց եթէ «Նփր»ը կամ «Նփռ»ը, որի վրայ յետագայում աւելացել է «կերտ» վերջաւորութիւնը:

Nararra-Նփրկերտ նոյնացումից յետոյ հետաքրքիր բացատրու-

Թիւն է ստանում Colchana կայարանի անունը: Հաշուի առնելով, որ լատինական ձեռագրերում նշանակալից Թիւ են կազմում c>o կամ o>c, n>r չփոթները, մենք հակուած ենք կարծելու, որ Colchana-ն պէտք է սրբագրել Colomara եւ նույնացնել հայկական աղբիւրների Քղիմարին: Նման հարցադրման հետեւանքով Տիգրանակերտի տեղագրութիւնը Նփրկերտի կամ անգամ Բաթմանա ջրի ափին բացառոււմ է, քանի որ Քղիմարը, ինչպէս վերը համոզուցինք, գտնոււմ էր Քաղիթից կամ Բաթմանա ջուր գետից արեւելք, իսկ Տիգրանակերտն էլ դրանից արեւելք: Այս տեղորոշումները ստիպում են նոր հայեացքով նայել ad Tigrem եւ անանուն կայարանների տեղագրութեանը: Առաջինը այս ամենի հետեւանքով այնքան է հեռանում, ըստ գերմանացի գիտնականների տեղորոշման, որ գետանցը ենթադրելի է ոչ թէ Ամիդի տեղում, այլ նրանից արեւելք ընկած շրջանում, իսկ անանուն կայարանը, որ պատկերուած է երկու աշտարակներով՝ կարող է եւ անպայման նույնանում է Ամիդ քաղաքի հետ: Աւելին, չունենալով ձեռքի տակ Ռաւեննացու գործը, մենք զրկուած ենք աւելի խոր քննութիւն կատարելու հնարաւորութիւնից, քանի որ բոլոր հիմքերը կան ենթադրելու, թէ Պեւտինգերեան քարտէզում ad Tigrem-անանուն կայարան ընկած հատուածում հաւանաբար բացակայում է մի ինչ որ կայարանի անունը: Որ մեր տեղագրութիւնը մեծ հաւանականութիւն ունի՝ պարզ է դառնում Մելիտինէ-Տիգրանակերտ ճանապարհի միւս կայարանների տեղորոշումից: Այսպէս՝ Ամիդից շուրջ 2 կմ. հեռաւորութեան վրայ պէտք է գտնուի Coissa-ն, որը մեր խորին համոզմամբ Ամիանոս Մարկեղիանոսի լիշած Ziata ամրոցն է: Վերջինս գտնուել է Ամիդի մերձակայքում եւ արձանագրոււմ է Շապուհի դէպի Ամիդ կատարած արշաւանքի առնչութեամբ⁵⁵: Յաջորդ կայարանը՝ Arsinia-ն, որ իրօք պէտք է Arcinia կարգալ, տեղորոշոււմ է արդէն ոչ թէ Արղանա-Մադէնի՝ այլ Արկնիի կամ Արղանայի տեղում: Իսկ Արղանա-Մադէն տեղում կամ նրա անմիջական հարեւանութեամբ տեղակայոււմ է Coruilu կայարանը: Հնարաւոր է, որ մենք սխալոււմ ենք, սակայն հաշուի առնելով Պեւտինգերեան քարտէզով դրանց համընկնումը՝ մենք հակուած ենք կարծելու, որ Coruilu-ն ոչ այլ ինչ է՝ բայց եթէ պղնձահանքի իմաստաւորումը: Ռաւեննացու երկում հանդիպող Gorbilon անուանումը յուշում է, որ Կորուիլուի մէջ կորել է "b" կամ "p" տառը, ուստի Coruilu-ն մենք համարում ենք C[y]prius-ի (= պղնձային) աղաւաղում: Կողքիսը, որը մենք դեռեւս չենք կարող նմանեցնել որեւէ արդի բնակավայրի հետ՝ համաձայն Պեւտինգերեան քարտէ-

զի՛ գտնւում էր Ծովք Լճի հիւսիսային ափի շրջանում, իսկ յաջորդը Քիպերթի եւ Մարկուարտի կողմից արդէն տեղագրուած Մազարան է, որն իրօք բոլոր պարագծերով համապատասխանում է Մեգերէին կամ Մամուրէթ-ուլ-Ազիզին:

Ռաւեննացու մօտ հանդիպող Etagigarta-ն, որ համաձայն A. Pinder եւ Parthey հրատարակութեան Exagigarta⁵⁶ է՝ ենթադրել է տալիս, որ Մելիտինէ-Տիգրանակերտ ճանապարհի մի հատուածում այն երկփեղկուել է եւ մայրուղու մի ճիւղը Coissa - Ziata-ից բարձրացել է Անգղ-Արկաթիոկերտ եւ այնուհետեւ միացել հիմնական ճանապարհին Արկնի-Arsinia կայարանում⁵⁷:

Ճանապարհի Mazara-Meletenis հատուածը մենք չենք քննարկում մի քանի պատճառով: Ամենից առաջ այն քիչ է առընչւում հարցիս հետ եւ վերջապէս Mazara-Meletenis հատուածում ճանապարհը կարող էր անցնել ոչ միայն իգողլուի գետանցով՝ այլեւ Քեֆերդիզի ծանծաղուտով: Առաջինի դէպքում քարտէզի կայարանների հեռաւորութիւնները չեն համապատասխանում մինչեւ [Հին] Մայաթիա ընկած տարածութեանը, իսկ միւս դէպքում՝ ենթադրելի է, որ Մելիտինէ-Շամոշատ (Samosata) ճանապարհի առնուազն երկու կայարան պէտք է կրկնուէին Մազարա-Մելիտինէ հատուածում, սակայն ինչ ինչ պատճառներով դուրս են մնացել: Խնդիրը կարօտ է լուրջ եւ արմատական ուսումնասիրութեան, որի ժամանակ պէտք է լայնօրէն օգտագործել արաբական սկզբնաղբիւրների նիւթը, որի համար մենք համապատասխան բաւարար պատրաստութիւն չունենք:

Պետինգերեան քարտէզի ad Tigrem կայարանը, ինչպէս տեսանք, չի կարող նոյնանալ Ամիդի գետանցին հետ, ուստի որչափ որ մեզ թոյլ են տալիս մեր հետազօտութեան արդիւնքները՝ այն պէտք է գտնուէր Քաղիթի եւ Տիգրիսի ջրկիցի շրջանում: Եւ ըսկզբնաղբիւրների տեղեկութիւնն այն մասին, որ Լուկուլլոսը, Տիգրիսն անցնելով, մտել էր Հայաստան կամ Մեծ Հայքի թագաւորութիւն՝ կարող է վերաբերուել գետի այս հատուածին: Յիշեալ սահմանային կացութիւնը համահնչիւն է եւ հայկական եւ յունահռոմէական եւ բիւզանդական ու ասորական աղբիւրների հաղորդումներին:

Տիգրանակերտի տեղագրութեան համար կարեւոր նշանակութիւն ունի Tigranocerta-Artaxata ճանապարհի հարաւային հատուածը: Վերը նշեցինք, որ Յ. Մանանդեանը դրա քննութեամբ հանգել էր այն վերջնական եւ առարկութիւն չընդունող եզրակացութեանը, թէ Տիգրանակերտը գտնւում է Նփրկերտ-Ֆարկինի

տեղում: Տեսնենք, թե մեծանուն հայագէտի ուսումնասիրութիւնը որքանո՞վ է փաստարկուած եւ ճանապարհի երթուղին որքանո՞վ է հիմնաւորուած: Բնաւ չԺխտելով Ներջիկ-Մուշի վրայով անցնող ճանապարհի կարեւորութիւնը՝ մենք ընթերցողի ուշադրութիւնը հրաւիրում ենք այն փաստի վրայ, որ լիշեալ ճանապարհով գրեթէ, եթէ չասենք ամենեւին, արշաւանքներ չեն եղել: Իսկ Ձորապահակ կամ Բաղէշի լեռնանցքը (Ռահվա) բազմիցս լիշատակում է օտարերկրեայ արշաւանքների ժամանակ: Իրաւացիօրէն հարց է ծագում, որ եթէ հայոց «Արքունի պողոտան» անցնում էր Ներջիկ-Մուշ գծով եւ անկասկած պէտք է բարեկարգ մայրուղի լինէր՝ ինչո՞ւ թշնամին այն չի օգտագործում իր արշաւանքների ժամանակ: Արդէն բաւական ժամանակ է, ինչ մենք հակուած էինք կարծելու, որ «Արքունի պողոտան» անցել է Ձորապահակ լեռնանցքով: Այդ տեսակէտին էին մեզ մղել Փաւստոս Բուզանդի տեղեկութիւններն այն մասին, որ «ամենայն նախարարութիւն Աղձնեաց, եւ զօրն եւ տունն տոհմին Աղձնեաց կողմանն ապստամբեցին յարքային Հայոց Արշակայ, եւ չոգան կացին առաջի արքային պարսկաց Շապուհ: Եւ պարսպ ածէին ի Հայոց կուսէ՝ որ Ձորայն կոչեն, դրունս դնէին, եւ գատուցին զիւրեանց աշխարհն ի Հայոց»⁵⁸: Հասկանալի է, որ հայոց թագաւորի դէմ ապստամբութիւն բարձրացրած Աղձնեաց բղնջիւր ձգտելու էր փակել դէպի իր իշխանութիւն տանող ամենախոցելի հատուածները, որպիսին կարող էին լինել լեռնանցքներն ու նրանցով անցնող ճանապարհները: Սակայն, սպասուածին հակառակ, նա ամրութիւններ է ստեղծում ոչ թէ այն հատուածում, որով ուսումնասիրողները անցկացնում են «Արքունի պողոտան»՝ այլ Ձորապահակում, այսինքն Բաղէշի անցքում: «Արքունի պողոտան», որ կապում էր Մեծ Հայքի թագաւորութեան երկու նշանաւոր մայրաքաղաքները, անշուշտ գտնուելու էր հայոց թագաւորների մշտական ուշադրութեան կենտրոնում, հետեւաբար ենթադրել թէ Դ. դարում այն կարող էր շարքից դուրս եկած լինել՝ ոչ մի հաւանականութիւն չունի: Եթէ, Ղեւոնդ Պատմիչի վկայութեամբ, այն բանուկ էր է. դարի 70-ական թուականներին⁵⁹, ապա կասկածից վեր է, որ հայոց թագաւորութեան անկումից յետոյ ճանապարհը անընդմէջ պահուել է բարեկարգ վիճակում, ըսկզբում՝ ինքնավար Հայաստանի իշխանութիւնների, իսկ այնուհետեւ՝ օտար նուաճողների կողմից: Հետեւաբար՝ տրամաբանօրէն սըխալուած չենք լինի, եթէ a priori ընդունենք, որ հայոց գլխաւոր մայրուղին անցել է Ձորապահակ լեռնանցքով: Առաւել եւս՝ եթէ Տիգրանակերտի Ֆարկինեան տեղադրութիւնը մերժոււմ է եւ ա-

ռաջ է քաշուում Քաղիրթ գետից դէպի արեւելք ընկած տեղորոշում: Համաձայն մեր քննութեան՝ Պեւտինգերեան քարտէզի *At-taxata-Tigranocarten* ճանապարհի երթուղին ոչ միայն չի հերքում այդ տրամաբանական եզրակացութիւնը՝ այլեւ որոշակիօրէն հաստատում է այն:

Քննել նշուած ճանապարհն իր ամբողջութեան մէջ՝ մենք մտադիր չենք, քանի որ նրա երթուղու մեծ մասը Յ. Մանանդեանի կողմից յաջողութեամբ ուսումնասիրուել է եւ ճշգրտուել: Ուստի մենք մեր ուշադրութիւնը կը բեւեռենք միայն ճանապարհի հարաւային հատուածին, աւելի որոշակի՝ *Patansana* (Ռաւեննացու մօտ՝ *Patransana*)-*Tigranocarten* գծամասին, որտեղ գտնուում էին *Patansana* (*Patransana*), *Dyzanas* (Ռաւեննացու մօտ՝ *Dizanas*), *Cymiza* (Ռաւեննացու մօտ՝ *Cimiza*), *Zanserio* (Ռաւեննացու մօտ՝ *Zan-cerio*) եւ *Tigranocarten* կայարանները⁶⁰:

Նշուած անուններից ընթերցողների ուշադրութիւնն ենք հրաւիրում *Cymiza* կամ *Cimiza* կայարանի վրայ, որը գտնուում էր Տիգրանակերտից 50 հռոմէական մղոն կամ 74 կմ. հեռաւորութեան վրայ: Յ. Մանանդեանը *Cimiza*-ն սրբագրել է *Kildiza* եւ նոյնացրել Ներջիկի մօտակայքում գտնուող Կիլդիզ բնակավայրին: Հեղինակի կարծիքով տեղի է ունեցել *M* եւ *ΛΔ* տառերի շփոթ, որի հետեւանքով *Cildiza*-ն վերածուել է *Cimiza*-ի⁶¹: Սկզբունքօրէն նման սրբագրութիւնը հնարաւոր է եւ ընդունելի: Սակայն մենք համաձայն չենք հեղինակի մեկնաբանութեան եւ տեղադրութեան հետ: Խնդիրն այն է, որ ներկայիս Բիթլիս-Բաղէշից 75 կմ. հեռաւորութիւն է մինչեւ այն վայրը, որտեղ մեր ենթադրութեամբ գտնուել է Տիգրանակերտը: Հետեւաբար՝ այդ կայարանը կարող էր կրել Բաղէշ կամ որեւէ այլ անուն, որը կապուում էր քաղաքի կամ նրա մերձակայքի հետ: Հնարաւոր է ենթադրել, որ կայարանի անունը սկզբնապէս եղել է *ΒΙΔΛΙΖΑ*, որը լատիներէնի վերածելիս *B*-ն շփոթուել է *K*-ի հետ, *ΔΛ*-ն՝ *M*-ի եւ արդիւնքում ստացուել է *Cimiza* անուանումը: Եթէ արտագրութիւնների հետեւանքով իրօք այդպիսի թիւրիմացութիւն է առաջացել՝ ապա մենք գործունենք Բաղաղէշ (Բաղէշ) կամ Բիթլիս քաղաքի անուան հետ, որտեղ Թ-ն գրական լեզուի ազդեցութեամբ դեռ չի վերածուել Ղ-ի: Սակայն իր ամբողջ հաւանականութեամբ հանդերձ՝ խոստովանում ենք, որ այն որոշակիօրէն կրում է բռնագթօսիկութեան կնիքը: Հնարաւոր է գրչական մէկ այլ շփոթ եւս, երբ դեռեւս յունարէն բնագրում տեղի է ունեցել *M* եւ *P* տառերի շփոթմունք: Այսինքն՝ *Cimiza*-ի փոխարէն եղել է *Ciriza*⁶², որը կարող է համապատաս-

խանել հայերէն «կիրճ» բառին: Այսինքն, կայարաններից մէկը Բաղէշի կիրճի հետ կապուած, ստացել է «կիրճ» ընդհանրական անունը: Սակայն մենք գերադասութիւնը տալիս ենք երրորդ հաւանական բացատրութեանը: Յայտնի է, որ Բաղէշի թաղերից մէկը կոչւում էր Գումս, քաղաքից մէկ քանի կմ. հիւսիս-արեւմուտք գտնւում էր Գումս կամ Գումս գիւղը, որը հարեւան մահմեդական բնակիչների կողմից կոչւում էր Կիւմիւս: Կարծում ենք, որ ճիշդ է կայարանի ոչ թէ Cimiza, այլ Cymiza ընթերցուածը, որն անմիջականօրէն ծագում է հայկական Գումսից: Հետեւաբար՝ կայարանի անուանման սրբագրման ոչ մի անհրաժեշտութիւն չկայ: Անտարակոյս է, որ Բաղէշի Գումս թաղը ժամանակին եղել է առանձին բնակավայր, որտեղ էլ ըստ երեւոյթին գտնւում էր Cymiza կայարանը:

Ս. Երեմեանը, անդրադառնալով Dizanas կամ Dyzanas կայարանի տեղագրութեանը, որը գտնւում էր Cymiza-ից 22 մղոն (33 կմ.) հեռաւորութեան վրայ, գտնում է, որ D-ն առաջացել է P-ի աղաւաղումից, ուստի այն պէտք է սրբագրել Pizanas եւ նույնացնել փսանք կամ ֆոսանք տեղանունը⁶³: Սրբագրութիւնը մենք սիրով ընդունում ենք, սակայն տեղագրութիւնը՝ ոչ: Խնդիրն այն է, որ Բաղէշից շուրջ 33 կմ. հեռաւորութեան վրայ գտնւում է Չուխուր-Նորչէն գիւղը, որի առաջին բաղադրիչը ունի հայերէն «փոս» իմաստը: Կարծում ենք, որ գիւղանունն մէջ պահպանուել է Dizanas կամ Dyzanas (իմա՝ Pizanas կամ Pyzanas) կայարանի անուանումը, որը աւելի ուշ թուրքախօս բնակչութեան կողմից թարգմանուել է «Չուխուր» բառով: Անմիջապէս գիւղի տեղում կամ մերձակայքում պէտք է գտնուէր լիշեալ կայարանը:

Թ. Մանանդեանի նման մենք եւս դժուարանում ենք որոշել Zanserio կայարանի սկզբնական հայկական անուանումը⁶⁴: Միաժամանակ գտնում ենք, որ մեծանուն պատմաբանի կողմից Zanserio-ն Zônîqart սրբագրելը եւ Զիւնակերտի հետ կապելը⁶⁵ ոչնչով փաստարկուած չէ եւ ոչ էլ հաւանական: Կարելի է միայն նշել, որ այն հաւանաբար գտնուել է ներկայիս Բայկան գիւղի մօտակայքում՝ Բաղէշից 30 կմ. (20 մղոն) հարաւ-արեւմուտք ընկած շրջանում:

Մեզ մնացին լուսաբանելու Patransana կամ Patansana կայարանի անունը եւ տեղագրութիւնը: Համաձայն Պետրինգերեան քարտէզի՝ այն գտնուել է Dyzanas-Pyzanas-ից շուրջ 40 կմ. հեռաւորութեան վրայ: Չուխուր-Նորչէն գիւղից 40 կմ. (27 մղոն) դէպի հիւսիս-արեւմուտք գտնուող Խասգեղը կամ Խասքէօյը՝ Սովորա-

բար խաս էին կոչւում հարկերից ազատ կալուածները, ուստի մենք կարծում ենք, որ այն սկզբնապէս կոչուել է Ազատառիճ եւ նշանակել է, ըստ երեւոյթին, «ազատների գիւղ» որը եւ մասամբ թարգմանուել է լատիներէնով: «Ազատ»-ը վերածուել է Patric-ի ու կայարանի անուանումը դարձել է Patricarisana եւ այնուհետեւ Patrarisana: Գրչական հիմքի վրայ ր եւ i տառերը ձուլուելով փոխարկուել են n-ի եւ ի յայտ է եկել Patransana աղաւաղուած գրութիւնը: Ինչ վերաբերում է Խասքէօյ կամ Խասգեղ անուանմանը՝ ապա պէտք է ենթադրել, որ Խասքէօյը պարզապէս Ազատառիճի թարգմանութիւնն է, որտեղ նոր սոցիալական կացութեան հետ կապուած «Ազատ»-ը դարձել է «Խաս», իսկ «առիճ»-ը՝ քէօյ: Ինչ վերաբերում է Խասգեղին կամ Խասգիւղին՝ ապա այն Խասքէօյի հայացման արդիւնք է:

Մեր քննութիւնը հաստատում է, որ «Արքունի պողոտան», այսինքն Արտաշատը Տիգրանակերտին կապող մայրուղին անցել է Զորապահակ լեռնանցքով եւ Բաղէշի կիրճով: Այս հատուածում մեր առաջարկած երթուղին համընկնում է Կ. Միւլլէրի տեսակէտին: Կարծում ենք, որ բնաւ էլ պատահական չէ, որ գերմանացի պատմաբանը եւս Cymiza-ն տեղադրում է Բիթլիսից հարաւ գրտնուող աւերակների տեղում, Zanseria-ն՝ Ռիջլեկում, իսկ Տիգրանակերտը՝ Արզանում⁶⁶: Նա իրաւացի է նաեւ այն հարցում, որ ճանապարհը Բաղէշից լեռով ընթացել է Տարօնի դաշտով⁶⁷: Ամենայն հաւանականութեամբ միեւնոյն տրամաբանութեամբ է շարժուել եւ առաջնորդուել իր ժամանակին Հ. Քիպերթը, որն, ինչպէս նշել ենք, Տիգրանակերտը նույնպէս նույնացրել է Արզանի աւերակներին:

Արդ՝ ո՞րն է մեր տեղադրութիւնը: Անշուշտ շատ դժուար է առանց տեղանքի քննութեան հեռուն գնացող եզրակացութիւններ անել, սակայն Պետինգերեան քարտէզի եւ միւս սկզբնաղբիւրների նիւթերը մտածել են տալիս, որ Արզանը այդպիսի դեր չէր կարող կատարել: Նախ հարկ է նշել, որ Տիգրանակերտը գտնուում էր Նիկեփորիոն կոչուող գետի ափին եւ նրա պարիսպները պաշտպանուած էին բաւականին յորդառատ ջրերով, իսկ Արզանը գետափին չէ: Դատելով պատմական տուեալներից՝ Տիգրանակերտը գտնուել է գետի աջ ափին, իսկ Արզանը գտնուում է Խարզան գետի ձախափնեակում: Վերջապէս, ոչ պակաս կարեւոր է, որ Դ. դարից յետոյ ոչ մի աղբիւր ոչ մի ձեւով Տիգրանակերտի անունը չի կապում Արզանի հետ, չնայած, ինչպէս ստորեւ կը տեսնենք, զարգացած միջնադարի եւ յետագայ հայ հեղինակները ամէն մի պա-

տե՛հ թէ՛ անպատե՛հ առիթով քաղաքը նույնացրել են Ամիդի հետ: Տիգրանակերտի կործանումը պարսից Շապուհ Բ. թագաւորի զօրքերի կողմից ալնքան զարհուրելի է եղել, որ ալն ալլեւս չի վերականգնուել ու վերաբնակեցուել, ծածկուել է հողով ու անլալտացել: Ալլապէս՝ եթէ Արզն-Արզանը կամ Նփրկերտը համապատասխանում են Տիգրանակերտին՝ շատ տարօրինակ է, որ մի քանի տասնամեակների ընթացքում, որոնք ենթադրենք թէ՛ յաջորդել են Շապուհ Բ.-ի կողմից քաղաքի կործանմանը՝ կարողացել են շրջակա բնակչութեան լիշողութիւնից ջնջել հայոց հինաւուրց մալրաքաղաքի անունը: Յամենայն դէպս՝ դրան նախորդած քաղաքի աւերածութիւններից յետոյ, երբ կեանքը վերականգնւում էր, բնակչութիւնը վերահաստատւում, քաղաքը շարունակում էր պահպանել իր անուանումը: Այլ խօսքով՝ քաղաքի անունը կարող էր բնակչութեան կենդանի լիշողութիւնից ջնջուել միայն ալն դէպքում, եթէ կեանքն ալլեւս ալնտեղ չի շարունակուել:

Ելնելով վերոյիշեալից՝ մենք գտնում ենք, որ Խարզան գետը պատմական Նիկեփորիոսն է, որի աջ ափին էլ գտնուել է Տիգրանակերտ քաղաքը⁶⁸: Հնագէտները պէտք է ալն փնտռեն Խարզան գետի աջ ափին բարձրացող եւ ներկայումս Կալէ (=բերդ) կոչուող լեռնակի շրջակայքում, որտեղ գետի հոսանքը աստիճանաբար թեքւում է արեւմուտք եւ բաժանւում բազմաթիւ բազուկների ու դառնում անցանելի: Այդտեղից Տիգրանակերտի բնակիչները կարող էին տեսնել հայկական բանակի մօտեցումը եւ ճամբար խփելը, այդտեղից Լուկուլլոսի զօրքերը գետով շարժուեցին արեւմուտք եւ ալն անցնելով յարձակուեցին հայկական բանակի վրայ: Այս վայրից մինչեւ Cymiza-Բաղէշ եւ Nafarra-Նփրկերտ ընկած հեռաւորութիւնները համապատասխանում են Պեւտինգերեան քարտեզի տուեալներին: Կարելի էր անշուշտ քննարկել նաեւ Տիգրանակերտ-Շնգար ճանապարհը, որովհետեւ մենք իրազեկ ենք վերջինիս ճշգրիտ տեղադրութեանը: Սակայն տեսական իմաստով՝ ալն մեծ փոփոխութիւնների անհրաժեշտութիւն չի կարող ծնել, իսկ գործնական իմաստով՝ դժուար է կենսագործել մեծամասշտաբ քարտեզների բացակայութեան պատճառով: Նոր քարտեզները, թէկուզ եւ մեծ մասշտաբի, անուանափոխութիւնների հետեւանքով առանձին արժէք չեն ներկայացնում, իսկ ԺԹ. դարի եւ Ի. դարի սկզբի քարտեզները կարելի է գտնել սոսկ Եւրոպայի լաւագոյն քարտեզագրական հաւաքածոներում: Այնուամենայնիւ՝ կարող ենք նշել, որ լիշեալ ճանապարհի Thalbasaris կայարանը պէտք է գրտնուէր Բիշերիկի դաշտում, տալով իր անունը վերջինիս: Պտղո-

մէոսի Աշխարհագրութեան մէջ յիշատակուած Thelbalane-ն⁶⁹ հաւանաբար համապատասխանում է այդ կայարանին, եթէ ի հարկէ անկախ բնակավայր չէ⁷⁰։ Թալբասարիսից մինչեւ Տիգրանակերտ Պեւտինգերեան քարտէզը ցոյց է տալիս 15 մղոն կամ շուրջ 23 կմ.։ Տիգրանակերտի մեր առաջարկած տեղագրութեան վայրից հարաւ-արեւելք նոյն հեռաւորութեան վրայ գտնուում է Բասորիկ գիւղը։ Թալբասարիս անուանումը ենթադրել է տալիս, որ կայարանը գտնուել է մի բլրի կամ լեռնակի վրայ եւ գիւղի անունով կոչուել է Թելբասարիս (Թել կամ Թիլ=բլուր, Բասարիս/Բասորիկ)⁷¹։ Չնայած որ մենք այսօր չենք քննարկում նշուած ճանապարհն ամբողջութեամբ՝ սակայն վերոյիշեալ փաստն անգամ գալիս է հաստատելու մեր տեղագրութիւնը։

Մեր քննութիւնը աւարտուն չէր լինի, եթէ չանդրադառնալինք մի հարցի եւս։ Եթէ գտնուէր մի որեւէ փաստաթուղթ, որը պարունակէր Տիգրանակերտ եւ Նփրկերտ քաղաքների անունները, կարծում ենք նոր տեղագրութեան նկատմամբ բոլոր կասկածները ի չիք կը դառնալին։ Ըստ իս՝ երկու քաղաքների անունները նախանձելի հարեւանութեամբ պահպանուել են Պտղոմէոսի երկում։ Յոյն աշխարհագրագէտի մօտ Tigranocerta-ի տեղագրութեան կոորդինատներն են $76^{\circ} 45'$ եւ $39^{\circ} 40'$ ։ Նրանից առաջ յիշատակում է Pherendis-ը (φερεν+δισ) $74^{\circ} 41'$ եւ $39^{\circ} 20'$ կոորդինատներով, եւ Cholimma-ն (Χολιμμάρ) մի քանի անուն ընդմիջումով $77^{\circ} 45'$ եւ $40^{\circ} 40'$ կոորդինատներով։ Բնականաբար չի կարելի շատ էլ մեծ ուշադրութիւն դարձնել կոորդինատներին, քանի որ դրանք մեծ մասամբ դուրս են բերուած ճանապարհային ուղեցոյցների (Itineraria) հեռաւորութիւններից։ Սակայն պարզ է մի իրողութիւն, որ միեւնոյն ճանապարհի վրայ ընկած բնակավայրերը, թէկուզ եւ սխալ կոորդինատներով, տրւում են ըստ աշխարհագրական հերթականութեան։ Հետեւաբար, եթէ անդրադառնանք բերուած անուններին, տեսնում ենք, որ դրանցից դէպի առաւել արեւմուտք ընկածը Pherendis-ն էր ($74^{\circ} 40'$), դրանից արեւելք՝ Tigranocerta-ն ($76^{\circ} 45'$) եւ Cholimma-ն ($77^{\circ} 45'$)։ Մենք արդէն պարզեցինք, որ Քղիմարը գտնուել է Տիգրանակերտից արեւմուտք, այնպէս որ վերջինիս կոորդինատը պարզապէս սխալ է։ Պտղոմէոսի Աշխարհագրութեան մի քանի ձեռագրերում նրա արեւելեան երկայնութեան կոորդինատը ոչ թէ $0^{\circ} 58'$ է ($77^{\circ} 45'$) այլ՝ $0^{\circ} 58'$ ($76^{\circ} 45'$), որով եթէ չհաշուենք հիւսիսային լայնութեան կոորդինատները՝ Տիգրանակերտն ու Քղիմարը յայտնուում են կարծես մի կէտի վրայ։ Հասկանալի է, որ այս տուեալն էլ չի կարող ճիշդ հա-

մարուել, ուստի մնում է ենթադրել, որ Քղիմարի արեւելեան երկայնութեան կողողինատը իրականութեան մէջ աւելի արեւմուտք է ցոյց տուել: Եւ վերջապէս արեւմտեան կողմում Փերսնուհի-ն է, որը, մեր կարծիքով, ոչ այլ ինչ է՝ բաց եթէ [Ne]Փերսնուհի-ի կամ [Ne]Փերսնուհի-ի աղաւաղումը: Այսինքն՝ Պողոսի երկը պահանջ է, եթէ ի բաց առնենք սեպագրական շրջանի տեղեկութիւնները, Նփրկերտ-Մայրկերտի ամենահին վկայութիւնը: Կարծում ենք այս իրողութիւնը իրաւունք է տալիս մէկընդմիջտ տարբերակելու իրարից Տիգրանակերտ ու Նփրկերտ քաղաքները: Ըստ այդմ էլ՝ Փաւստոսի վերը բերուած այն վկայութիւնը, թէ սուրբ Եպիփանը վկայանոց չինեց Տիգրանակերտ քաղաքի աւաններից մէկում, որը լուրջ կռուան էր համարուում Նփրկերտ-Մարտիրոսպոլիս եւ Տիգրանակերտ քաղաքների նոյնացման համար, քանի որ Մարտիրոսպոլիս նշանակում է «վկաների» կամ «նահատակների» քաղաք, կորցնում է ամբողջութեամբ իր փաստարկի ուժը:

Սփիւռքահայ ջանասէր պատմաբաններից Երուանդ Քասունին մի ամբողջ աշխատութիւն է նուիրել հայ մատենագրութեան մէջ Ամիդ-Տիգրանակերտ շփոթին⁷², Հեղինակի կարծիքով՝ դրան տոն տուող հեղինակները Փաւստոս Բուզանդն ու Մովսէս Խորենացին են, որոնց Տիգրանակերտի առման պատմութիւնը պարսկական զօրքերի կողմից միահիւսուել է պարսից Շապուհ Բ.-ի զօրքերի կողմից Ամիդի գրաւման իրադարձութիւններին: Յամենայն դէպս՝ հայ պատմագիտութեան մէջ այդպիսի եզրակացութեան են եկել Հ. Յ. Աստուրեանը եւ Հ. Արմէնը, որոնց կարծիքով հայ հեղինակները, նկարագրելով իրականում Ամիդի նուաճումը պարսիկների կողմից, քաղաքը չգիտես ինչո՞ւ կոչում են Տիգրանակերտ⁷³: Յենուելով Լեւման-Հաուպտի ոսումնասիրութիւնների վրայ⁷⁴, Երուանդ Քասունին միանգամայն իրաւացիօրէն հանգում է այն մըտքին, թէ հայ հեղինակների կողմից լիշատակուած Տիգրանակերտի առման եւ աւերման պատմութիւնը կապ չունի Ամիդի գրաւման հետ, քանի որ հայոց հինաւուրց մայրաքաղաքը գտնուում էր Աղձնիքում, ինչպէս վկայում են հայ պատմիչները, իսկ Ամիդը՝ ոչ⁷⁵: Հարկ ենք համարում դրան աւելացնել մի իրողութիւն եւս. Փաւստոս Բուզանդը յստակօրէն իրարից տարբերակում է Ամիդ եւ Տիգրանակերտ քաղաքները⁷⁶:

Տիգրանակերտ-Ամիդ շփոթը տեղ է գտել զարգացած միջնադարի եւ յետագայ հայ հեղինակների գործերում: Մատթէոս Ուռհայեցի⁷⁷, Սմբատ Սպարապետը⁷⁸, Վարդան Վարդապետը⁷⁹, Առաքել Դաւրիժեցի⁸⁰, մի շարք մանր ժամանակագիրներ եւ ուրիշ-

ներ նույնացնում են Ամիդ եւ Տիգրանակերտ քաղաքները, որն արտայայտուել է հրատարակուած մի շարք քարտէզներում⁸¹։ Քասունու կարծիքով՝ շփոթի ակունքները կապուած են այն հանգամանքի հետ, որ Ամիդի հալ բնակչութիւնը իր քաղաքը կոչել է Տիգրանակերտ։ Նրա ենթադրութեամբ՝ աւերուած Տիգրանակերտի բրնակիչների մի մասը ապաստան է գտել Ամիդում եւ, քանի որ իրեն համարել է տիգրանակերտցի, մի քանի սերունդ անց, երբ աղօտացել էր պատմական լիշողութիւնը եւ մոռացուել իրենց գաղթը, աստիճանաբար Ամիդը համարել է Տիգրանակերտ։ Հեղինակը բերում է մի կարեւոր կռուան, ըստ որի Ամիդի հալ բնակիչները քաղաքը կոչում են Տիգրանակերտ, իսկ իրենց՝ տիգրանակերտցիներ ա՛յն դէպքում՝ երբ քաղաքի շրջակայքի հալ գիւղացիութիւնը քաղաքը լոկ Ամիդ գիտէ⁸²։ Պակաս կարեւոր դեր չէր կարող կատարել պարիսպների համգամանքը։ Պատմահօր լիշատակած ամրակուռ պարիսպների աւերումը⁸³ եւ Ամիդի հզօր ու բարձր պարիսպներով բերդի առկայութիւնը⁸⁴ կարող էին ծնել Ամիդ եւ Տիգրանակերտ քաղաքների նույնութեան հաւանականութիւնը, որն այնուհետեւ միս ու արիւն ձեռք բերելով՝ վերածուեց համոգմունքի։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. C. F. Lehman-Haupt, *Armenien Einst und Jetzt: Reisen und Farschungen*, Band I, *Von Kaukasus zum Tigris und nach Tigranokerta*, Berlin, 1910, s. 381-425, 501-523.
2. H. Moltke, *Briefe über die Zustände und Begebenheiten in den Türkei aus den Jahren 1835-1839*, Berlin, 1877, s. 287.
3. Բ. Մանանդեան, *Հայաստանի Գլխավոր ժամապարհները Հստ Պետինգերեան Քարտեզի*, Երևան, 1936, էջ 90-92: Թեոալստ կը գշտի որպէս՝ Մանանդեան, *Հայաստանի ժամապարհները*:
4. E. Sachau, "Über die Lage von Tigranokerta" *Monatsberichte der Akademie der Wissenschaften*, Band 8, Berlin, 1881 եւ շարունակութիւնը:
5. F. W. Putzgers, *Historischer Schul-Atlas*, Grosso Ausgabe, 53, Auflage, Bielefeld und Leipzig, 1926, s. 37; H. Kiepert, "Über die Lage der armenischen Hauptstadt Tigranokerta," *Monatsberichte der Akademie der Wissenschaften*, Berlin, 1873, s. 117 եւ շարունակութիւնը:
6. Նոյն:
7. Th. Mommsen und H. Kiepert, "Die Lage von Tigranokerta", *Hermes*, Band IX, Berlin, 1874, s. 193, merch. 2.
8. K. Eckhardt, "Die armenischen Feldzüge des Lukullus", *Klio*, Band IX, Leipzig, 1909; B. W. Henderson, "Site of Tigranocerta," *Journal of Philology*, vol. XXVIII, London, 1903, p. 99; Լ. Հիւպշման, *Հին Հայոց Տեղւոյ Անունները – Հայոց Աշխարհին Պատմական Տեղագրութեան Մասին Ռատմնասիրութիւններ*, Վիեննա, 1907, էջ 413-416: Alice-Mary Talbot, et al., *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. II, New York/Oxford, 1991, p. 1309:
9. Strabo, *Geographia*, XI, 12, 4.
10. Նոյն, XI, 14, 15:
11. Strabon, *Geographia*, v 17 knigakh, perevod, statya i komentaryi G. A. Stratanovskovo, L. 1964, s. 824.
12. *The Geography of Strabo*, with an English translation by Horace Leonard Joans, vol. V, London, 1969, pp. 338-339.
13. *Ստրաբոն*, Քաղեց եւ թարգմանեց Լ. Աճառեան, Երևան, 1940, էջ 67, 117:
14. Claudii Ptolemaei *Geographia*, V, 14, 10. Թեոալստ կը գշտի որպէս՝ Ptolemaei, V:
15. Մանանդեան, *Հայաստանի ժամապարհները*: Տես՝ *Tabula Peutingerian*, segm. X 4-XII 2 (արտատպուած Ք. Միլլերի *Itineraria Romana*-ից, էջ 635), էջ 271: Տես նաեւ՝ K. Miller, *Itineraria Rmana: Römische Reiswege au der Hand der Tabula Peutingeriana*, Stuttgart, 1916, s. 635: Թեոալստ

- կը նշուի որպէս՝ Miller, *Itineraria Romana*. Claudii Ptolemaei, *Geographia*, vol. Primi, Parisiis, 1901. s. 970-ի ծանօթագրութիւնները:
16. Strabo, XII, 2, 9.
 17. Նոյն XVI, 1, 23:
 18. Georgii Cyprii, *Descriptio Orbis Romani*, Lipstae, 1890, p. 46-48.
 19. C. Tacitus, *Historiae, Annales*, 1-4, Cambridge, Mass/London, 1956. "Casperius centurio ineam legationem delectus upud oppidum Nisibin, septem et triginta milibus passum a Tigranocerta distantem, adit regem at mandata ferociter ededit," *Annales*, XV, 5; «Այդ առաքելութեան մէջ ընտրուած էր ցենտուրիոն Կասպերիուսը, որը Տիգրանակերտից երեսուն ու եօթ հազար ոտնաչափ հեռաւորութեան վրայ գտնուող Նիսիբին [Մծրին] քաղաքի մօտ տեսնում է թագաւորին եւ խորխտաբար լայտարարում է լանձնարարութիւնը»։ տես՝ Կ. *Տակիտոս* (Քաղեց եւ թարգմանեց Պ. Սոտնիկեան), Երեւան, 1941, էջ 99:
 20. *Պատմութիւն* Սեբեոսի (Աշխատասիրութեամբ եւ թարգմանութեամբ Գ. Վ. Աբգարեանի), Երեւան, 1979, էջ 125, եւ Մովսէս Կաղանկատուացի, *Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի*, Երեւան, 1983, էջ 300. «Տկոակերտ»:
 21. Ptolemaei, V. 12, 10. Սրբոյ Հօրն Մերոյ Մովսէսի Խորենացոյ, *Պատմութիւն Հայոց*, Թիֆլիս, 1910, էջ 83:
 22. Appiani Alexandrini, "Mithridates," *Historia Romana*, vol. II, Lipsiae, 1879, p. 67.
 23. Strabo, XI, 14. 2.
 24. Ս. Տ. Երեմեան, *Մեծ Հայքի Թագաւորութիւնը IV դարում (298-385թթ.)*, քարտէզ դ-3, դ-4: Հիսն Կեփասի շրջանը չէր կարող մտնել Ծովագ թագաւորութեան մէջ, որովհետեւ Կորդուաց թագաւորութեան երեք նշանաւոր քաղաքներից մէկը՝ Սարէիսան գտնում էր նրանցից արեւմուտք: Հետեւաբար, բնաշխարհագրական տեսակէտից, աւելի շատ Ծաւորի շրջանին յարող այդ տարածքը քաղաքականապէս պատկանում էր Կորդուքին:
 25. Հասկանալի է, որ Տրդատ Ա.-ի թագաւորութիւնը Հռոմում չի կարող համեմատութեան ցիւր դառնալ, քանի որ պայմանաւորուած էր միջ-պետական համաձայնագրով: Ինչ վերաբերում է Տիգրան Բ.-ին՝ ապա հնարաւոր է նրա թագաւորութիւնը Պարթեւքում, որտեղ նա պատանդ էր, բայց ոչ երբեք Ծովագ թագաւորութիւնում, որը նա մէկ տարի անց միացրեց Մեծ Հայքի Թագաւորութեանը:
 26. Appianus, "Mithridates", p. 84. Plutarchi, *Vitae parallelae*, "Lucullus," recorgnoverunt CL. Tindskog et K. Ziegler, 1-4, Lipsiae, 1914-1939, 24, 8.
 27. Բ. Մանանդեան, *Տիգրան Երկրորդ եւ Հռոմը*, Երեւան, 1940, էջ 97: Յետալսու կը նշուի որպէս՝ *Տիգրան Երկրորդ*: Ya. Manandyan, *O Torgovle i Gorodakh Armenyi v Syvazi s Myrovoye Torgovlei Drevnikh Vremen*, Erivan, 1930, s. 14-15:

28. Մանանդեան, *Տիգրան Երկրորդ*, էջ 98:
29. *Zeitschrift für Ethnologie*, 1899, s. 272 եւ շարունակութիւնը:
30. J. Markwart, *Südarmenien und die Tigrisquellen*, Wien, 1930, s. 132: 8ե-տայսու կը նշուի որպէս՝ Markwart, *Südarmenien*:
31. Plutarch, "Lucullus", p. xxv:
32. Նոյն, էջ xxvi.
33. Նոյն, էջ xxvii:
34. Նոյն:
35. Նոյն, էջ xxviii: Ապպիանոսի, Մեմնոնի եւ Փրոնտինոսի տեղեկութիւնները մեզ հետաքրքրող հարցի տեսակէտից նոր միջ չեն տալիս: Մանրամասնութիւնների համար տես՝ Eckhardt, s. 100-110:
36. Tacitus, *Annales*, XV, 4:
37. «Պոմպէտը ներեց նրան՝ [Տիգրան Երկրորդին] կատարած դէպքերի համար, հաշտեցրեց որդու հետ եւ որոշեց, որ որդին՝ [Տիգրան Կրտսերը] իշխի Ծովքի եւ Կորդուքի վրայ, որոնք այժմ կազմում են Փոքրագոյն Հայաստանը, իսկ հայրը՝ միւս Հայաստանի վրայ, եւ որ տղան պէտք է լինի ժառանգորդը»: Տես՝ Appianus, "Mithridates", p. 105:
38. Փաւստոսի Բուզանդացոյ *Պատմութիւն Հայոց*, Վենետիկ, 1933, էջ 149:
39. Նոյն, էջ 225:
40. «Բայց ոսկերք նորա՝ [Յակոբ Մծբնայ Եպիսկոպոսի] շնորհեցան քաղաքին ամդացոց ... » Փաւստոս Բուզանդ, էջ 36: Տես նաեւ՝ Հիւպման, էջ 414:
41. Eutropii *Breviorum ab Urbe Condita Versionibus Graecis Pauli Landolfique Additamentis*, Berolini, 1879, VI, 9, 1.
42. Մովսէս Խորենացի, էջ 290:
43. Փաւստոս Բուզանդ, էջ 32:
44. Ptolemae, V, 12, 10:
45. Մանանդեան, *Տիգրան Երկրորդ*, էջ 64:
46. Ptolemae, V, 12, 10:
47. Մանանդեան, *Հայաստանի ժամապարհները*, էջ 85-114:
48. Անանուն Ռաւեննացու գործը մենք նայել ենք Գերմանիայում 1986 թը-լին, սակայն ցաւօք ուշադրութիւն չենք դարձրել այս հարցին: Երեւա-նում մեզ չյաջողուեց գիրքը գտնել, ուստի մատենագրական տուեալնե-րը վերցրել ենք Քիպերթի եւ Մարկուարտի աշխատութիւններից:
49. Miller, *Itineraria Romana*, p. 635. տես նաեւ՝ *Tabula Peutingeriana*, segm. X4-XII 2:
50. Kiepert, s. 378.
51. Նոյն:
52. Նոյն:
53. Markwart, *Südarmenien*, s. 34-38:

54. Նոյն, էջ 266-269:
55. «Հետեւեալ օրը լուսաբացին, [Ամիդ] քերդի բարձունքից մենք տեսանք անթիւ ժողովուրդ, որը Ջիստա ամրոցի առումից յետոյ քաշ էր տրում թշնամո բանակատեղը: Այն տեղը խիստ ընդարձակ էր ու ամրացուած, եւ ունէր տասը ստադիոն երկարութեամբ շրջապատ եւ հենց այդտեղ էին փախցնում [ու] քերում խառնամբոյս բազմութիւնը»: Տես՝ *Ammianus Marcellinus*, (with an English translation by John C. Rolfe) vol. I, London, 1969, XIX, 6, 1:
56. Markwart, *Südarmerien*, s. 33, ծանօթ. 2:
57. Ըստ Փաւստոս Բուզանդի՝ պարսից զօրքերը արշաւում են «ընդ Ադմնիս եւ ընդ Ծոփս Մեծ, ընդ Անգեղ տունն եւ ընդ գաւառն Անձուայ, ընդ Ծոփս Ծափունդ ...»: Տես՝ Փաւստոս Բուզանդ, էջ 149: Արշաւանքի երթուղին հաստատում է նման ճանապարհի գոյութիւնը:
58. Փաւստոս Բուզանդ, էջ 166:
59. «Եւանել յառաջին պողոտայն արքունի ընդ գաւառն Ապահունիս: Հասանէին ի գաւառն Բագրեւանդ անդ ի գիւղն Արձնի»: Տես՝ *Պատմութիւն Դեռնդեայ Մեծի Վարդապետին Հայոց*, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 147-148:
60. Miller, *Itineraria Romana*, s. 745-748. տես նաեւ՝ Պետինգերեան քարտէզը:
61. Մանանդեան, *Հայաստանի Ժանապարհները*, էջ 90:
62. Նման հաւանականութեան մասին մեզ յուշեց սեպագրագէտ Յովհաննէս Ղարակէօզեանը, որին յայտնում ենք մեր շնորհակալութիւնները:
63. Երեմեան, քարտէզ՝ Գ-4: Տես նաեւ՝ C. T. Eremian, *Taron v Drevnosti i v Sredniye Veka*, քարտէզ:
64. Մանանդեան, *Հայաստանի Ժանապարհները*, էջ 91-92:
65. Նոյն, էջ 114:
66. Miller, *Itineraria Romana*, p. 745-748.
67. Նոյն:
68. Հետաքրքիր ձեւով է վարուել *Քոտեքս Քուլթուր-Աթլաս*ի հեղինակ Ֆրետերիք Ֆրիցը, որը Տիգրանակերտը երկու անգամ է տեղադրել քարտէզի վրայ՝ Մայաֆարդինից եւ Արդանայից դէպի արեւմուտք, Խարզան գետի աջափնեակում գտնուող Դերսա գիւղի տեղում: Տես՝ Fr. Fritz, *Codex Kultur-Atlas, Türkei*, Teil 9, Codex-Verlag, s. 776 (Gundholzen):
69. Ptolemae, V, 12, 10.
70. Բայց Երեմեանը այն նշանցնում է Բաղէշի հետ: Տես՝ Ս. Ս. Երեմեան, *Ասիայի Երկրորդ Քարտէզը ըստ Պտղոմէոսի*, Երեւան, 1982:
71. Նոյն:
72. Երուանդ Քասունի, *Ամիդ (Տիարպեքիր) Տիգրանակերտ (Ճարդին) Ծփոթը Հայ Պատմագրութեան Մէջ*, Պէյրութ, 1968:
73. Հ. Յ. Աստուրեան, *Քաղաքական Վերաբերութիւններ Ընդմէջ Հայաստանի*

տանի և Հոռվմայ 190-էն Ն. Բ. Միգչեւ 428 Բ. Բ., Վենետիկ, 1912, էջ 287, և Հրանդ Բ. Արմէն, Մեծն Տիգրան, Գաֆիւրէ, 1957, էջ 237-238:

74. Հայր Բ. Տաշեան, "Հին Տիգրանական տեղը ըստ Լեմանի", *Հանդէս Ամսօրեայ*, Վիեննա, 1907, էջ 25:
75. Քասունի, էջ 40-42:
76. Բուզանդը յստակօրէն նշում է «քաղաքին ամրացոց»: Տես՝ Փաւստոս Բուզանդ, էջ 36:
77. Մատթէոս Ուոհայեցի, *Ժամանակագրութիւն*, Վաղարշապատ, 1896, էջ 14-15 և 335:
78. Սմբատայ Սպարապետի *Տարեգիրք*, Վենետիկ, 1956, էջ 8:
79. *Հաւաքումն Պատմութեան* Վարդանայ Վարդապետի, Վենետիկ, 1862, էջ 34:
80. *Պատմութիւն* Առաքել Վարդապետի Դարիժեցոյ, Վաղարշապատ, 1896, էջ 11:
81. Քասունի, էջ 82-86:
82. Նոյն, էջ 35-36:
83. Մովսէս Խորենացի, էջ 294-295:
84. Քասունի, էջ 36:

Բ. Հ. Յ.

ON THE
QUESTION OF
LOCATING TIGRANOCERTA,
THE CAPITAL OF ARMENIA

(SUMMARY)

DR. B. H. HAROUTUNIAN

The question of locating the site of the lost Tigranocerta, one of the great capitals of ancient Armenia, has remained open, though many scholars have tried to solve the problem.

Dr. Haroutunian, the Dean of the History Department of the University of Yerevan, Armenia, a renowned historian and cartographer in his own right, presents in this study his findings pertaining to the location of the ancient Armenian capital.

Making use of almost all the possible and available Western and Armenian sources of both classical antiquity and the Middle Ages (excluding Arab ones because of Haroutunian's lack of knowledge of Arabic), the author concludes that though for quite a long time Amid and Tigranocerta have overlapped and have created a confusion both in the minds and works of the world famous Armenologists, they are not the same, and hence are completely different places. It is true that the question has been minutely tackled with and care has been spent to locate the site of the great capital of the first and only emperor of the Armenian history, and in spite of the fact that the greatest Armenologists, both Western and Armenian, of the nineteenth and twentieth centuries have come to the question now and again, Dr. Haroutunian once more takes the question and, through a deep analysis of almost all possible sources, gives an almost conclusive answer to the students of Armenian history; this is why this study is a major contribution in the field, and will definitely help people to orient themselves in the right direction while exploring the past history and glory which Armenia was.